

עטיפת הראש

א. מקורות בש"ס

בקשר לשבעה דברים מביאה הגמרא חיוב של עטיפת הראש:

(1) דיני תפילה

מובא במסכת שבת דף י: אמר רב אשי חזינא ליה לרב כהנא כי איכא צערה בעלמא שדי גלמיה ופכר ידיה ומצליה... כי איכא שלמא לביש ומתכסי ומתעטף ומצלי אמר הכון לקראת אלקיך ישראל".

הרמב"ם מביא הלכה זו בשני מקומות. בהלכות תפילה פרק ה הלכה ה, הוא כותב: "תיקון המלבושים כיצד... דרך כל החכמים ותלמידיהם שלא יתפללו אלא כשהן עטופים. וכן כותב בהלכות ציצית פרק ג הלכה יא: "ובשעת תפילה צריך להיזהר ביותר. גנאי גדול הוא לתלמידי חכמים שיתפללו והם אינם עטופים²".

(2) דיני שבת ויום טוב

אומרת הגמרא במסכת שבת דף קיט: "רב חנינא מיעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא אמר באו ונצא לקראת שבת המלכא".

הרמב"ם מביא הלכה זו בהלכות שבת פרק ל הלכה ב בדיני כבוד שבת באמצע ההלכה: "ומתעטף בציצית ויושב בכבוד ראש מיכל להקבלת פני השבת כמו שהוא יוצא לקראת המלך. וחכמים הראשונים היו מקבצין תלמידיהם בערב שבת ומתעטפים ואומרים באו נצא לקראת שבת המלך". וכן ביום טוב הדין הזה נאמר, וכלשון הרמב"ם בהלכות יום טוב פרק ו הלכה טז: "כשם שמצוה לכבד שבת ולענגה כך כל ימים טובים".

(3) דיני בית דין

מובא במסכת שבת דף י: "מאימתי התחלת דין, רבי ירמיה ורבי יונה חד אמר משיחטפו הדיינין וחד אמר משיפתחו בעלי דינים..."

הרמב"ם מביא הלכה זו בהלכות סנהדרין פרק ג הלכה ז: "כל בית דין של ישראל שהוא הגון שכינה עמהם, לפיכך צריכים הדיינים לישב באימה ויראה ועטיפה וכבוד ראש".

(4) דיני מצורע

אומרת הגמרא במסכת מועד קטן דף טו.: "מצורע מהו בעטיפת הראש ת"ש ועל שפם יעטה מכלל שחייב בעטיפת הראש".

הרמב"ם מביא ההלכה בהלכות טומאת צרעת בפרק י הלכה ו: "מצוח עשה שיהיה המצורע המוחלט מכוסה ראש כל ימי חלוטו ועוטה על שפם כאבל ופורס בגדיו ומודיע העוברים עליו שהוא טמא שנאמר והצרוע אשר בו הנגע וגו'..."

(5) דיני מנודה

מובא במסכת מועד קטן דף טו.: "מנודה מהו בעטיפת הראש אמר רב יוסף ת"ש והן מתעטפין ויושבין כמנודין וכאבלים עד שירחמו עליהם מן השמים א"ל אביי דלמא מנודה לשמים שאני דחמיר".

הרמב"ם פוסק כאביי דמנודה לשמים חמיר אבל מנודה לבני אדם אינו חייב בעטיפת הראש ולקולא עבדינן.

(6) דיני אבילות

אומרת הגמרא במסכת מועד קטן דף טו.: "אבל חייב בעטיפת הראש מדקאמר ליה רחמנא ליחזקאל "ולא תעטה על שפם" מכלל דכולי עלמא מיחייב".

הרמב"ם מביא ההלכה בהלכות אבל בפרק ה הלכה יט: "מנין לאבל שאסור בפריעת הראש, שהרי נאמר ליחזקאל לא תעטה על שפם. מכלל ששאר האבלים חייבין בעטיפת הראש. והסודר שמכסה בו ראשו עוטה ממקצתו מעט על פיו שנאמר ועל שפם יעטה ואונקלוס תרגם כאבלא יחעטף".

(7) דיני כוס של ברכה³

מובא בגמרא ברכות דף נא.: "אמר רבי זירא אמר רבי אבהו ואמרי לה במתניתא תנא עשרה דברים נאמרו בכוס של ברכה טעון הדחה ושטיפה חי ומלא עיטור ועיטוף נוטלו בשתי ידיו ונותנו בימין ומגביהו מן הקרקע טפח ונותן עיניו בו ויש אומרים אף משגרו במתנה לאנשי ביתו. אמר רבי יוחנן אנו אין לנו אלא ארבעה בלבד הדחה שטיפה חי ומלא... עיטוף — רב פפא מעטף ויחיב רב אסי פריס סודרא על רישיה".

הרמב"ם פוסק כר' יוחנן דאין אלא ארבעה דברים בכוס של ברכה ואין עיטוף בכללם.

ב. המחייב של עטיפת הראש

האם יש איזה צד השווה בין הדברים שהזכרנו המחייבים עטיפת הראש. להבנת הענין, יש צורך לחקור בטעם העטיפה. ברור, בקשר לכיסוי הראש בכלל — דהיינו כיסוי מקצת הראש, ולא עטיפת הראש המחייבת כיסוי כל הראש או לפחות רוב הראש⁴ — מובן מכמה מקומות בש"ס שסיבתו היא משום כבוד השכינה: "אתיא רב הונא בריה דרבי יהושע לא היה הולך ד' אמות בגילוי הראש אמר שכינה למעלה מראשי"⁵. וכן אומר הזוהר הקדוש בפרשת בלק אות מג (בזוהר עם פירוש הסולם דף יח). וכן אומר הרמב"ם במורה נבוכים פרק נב. ולכן, שמא יש לומר, שהטעם של כיסוי מקצת הראש והטעם של עטיפת הראש, אחד הוא. הטעם הוא משום כבוד השכינה. ולכן, בשעת תפילה כשאדם "עומד לפני השכינה"⁶ חייב להתעטף. וכן בקשר לשבת ויום טוב שאדם מקבלם "כמו שהוא יוצא לקראת המלך" (לשון הרמב"ם שהזכרנו לעיל), הדין כן. וכן בחיוב עטיפת הראש לדייני הבית דין, אומר רשי: "מאימת שכינה ושלא יפנו ראשן לכאן ולכאן ותהא דעתן מיושבת עליהן"⁷. אולם, ההסבר הזה אינו מספיק להבנת הענין, שמה נאמר בקשר למצורע, מנודה, אבל וכוס של ברכה, שבהן לא שייך הטעם של "שכינה". ובפרט בדיני אבילות, הדבר הוא בדיוק להיפך. הרמב"ם, למשל, מיחס הנבואה להשראת השכינה בענין אלו המבקשים את הנבואה (בני הנביאים): "ואע"פ שמכוונים דעתם אפשר שתשרה שכינה עליהם ואפשר שלא תשרה"⁸. ובהלכה הקודמת הוא אומר: "שאין הנבואה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות אלא מתוך שמחה"⁹. נבואה — שהוא השראת השכינה — אינה באה לאדם העצוב עמו האבל. וכן, בקשר לנושא אחר, הסביר מרן הרב י"ד הלוי סולוביציק שליט"א בשיעוריו, ש"אבילות-

התרחקות מלפני ה', וזהו באמת נידוי לשמים...."10. וכן הוא מסביר את המצורע והמנודה כרחוקים מהשכינה, האחד משום שנשלח מחוץ לשלש מחנות, והשני משום התבדלותו מקהל הגולה, האוסרים לשניהם להיכנס למקדש, לפני ה'.

לכן יש לומר הצד השווה בין הדברים שהזכרנו שמחייבים עטיפת הראש הוא לא "שכינה", אלא צורך מיוחד להכנעה וכובד ראש¹¹. בקשר לתפילה, הגמרא אומרת שהצורה של השופר של ראש השנה תהיה כפופה דווקא, משום "כל כמה דכייף אינש דעתיה טפי מעליה"¹², ומפרש רש"י שם, שהכוונה היא לאדם כשהוא עומד "בתפילתו". ואין צורך לומר שחייב אדם לעמוד בכובד ראש בשעת תפילה, שהגמרא אוסרת התפילה בקלות ראש¹³. בקשר לדיני שבת ויום טוב, כבר הזכרנו לשון הרמב"ם: "ומתעטף בציצית ויושב בכובד ראש..."¹⁴ וכן כבר הזכרנו את דברי רש"י, המפרש סיבת העטיפה לדיינים היושבים בדין: "ושלא יפנו ראשן לכאן ולכאן ותהא דעתן מיושבת עליהן"¹⁵. וכן בהלכות אבל, הכל עולה יפה. המאירי מסביר שטעם העטיפה הוא, "שיהא עומד האדם נכנע ונשבר"¹⁶. וכן נראה הטעם בקשר למצורע ומנודה. ששניהם דומים לאבל — המצורע מלשון הרמב"ם שהזכרנו לעיל, ומתרגום אונקלוס ותורת כהנים לויקרא יג:מה; המנודה מלשון הרב סולוביצ'יק הנ"ל. אולם, הצורך של עטיפת הראש בקשר לכוס של ברכה אינו ברור. כנראה, אין צורך מיוחד להכנעה וכובד ראש בענין זה. ואע"פ שכבר אמרנו שהרמב"ם פוסק כר' יוחנן, שאין חיוב עטיפת הראש בקשר לכוס של ברכה, וכן פוסק המחבר בשולחן ערוך¹⁷, הרבה ראשונים מחייבים כל עשרה הדברים, ובכללם עטיפת הראש¹⁸. אלא שיש להעיר שגם לדעת גדולי הפוסקים היתה אותה השאלה. הרבינו ירוחם מבין שהצורך לעטיפת הראש כאן הוא כדי שלא יברך אדם בגילוי ראש¹⁹. ומקשה עליו הב"י, שאם כן, אין שום חידוש לדין זה כיון שאסור לברך בגילוי ראש בכל הברכות²⁰. (וגם התירוץ של הדרכי משה שם אינו מסתבר כלל, עיין בב"ח). הב"ח אומר שטעם העטיפה הוא "לצניעות לפי שכיסוי זה מכניע לב האדם...". אבל בלי להסביר הצורך המיוחד להכנעה בקשר לכוס של ברכה יותר משאר ענינים. וצע"ג²¹.

ג. שיטת הרמב"ם

המדויק בדברי הרמב"ם רואה שהוא מביא את ההלכות של עטיפת הראש בגדרים מסוימים לתלמידי חכמים²². בהלכות תפילה הנ"ל הרמב"ם אומר: "דרך כל החכמים ותלמידיהם שלא יתפללו אלא כשהם עטופים." וכן

בהלכות ציצית הנ"ל הוא אומר: "גנאי גדול לתלמידי חכמים שיחפלו ואינם עטופים". בהלכות שבת הנ"ל, הרמב"ם כותב: "חכמים הראשונים היו מתעטפים ואומרים באו ונצא לקראת שבת המלך". בהלכות סנהדרין הנ"ל, אין הרמב"ם אומר דבר מיוחד בקשר לתלמידי חכמים ועטיפת הראש, אבל משום סיבה פשוטה — הדבר מובן מאליו שמדברים בתלמידי חכמים היושבים בדין. בדיני מצורע הנ"ל, כל מצורע חייב בעטיפה משום גזירת הכתוב. בדיני אבילות הנ"ל, הרמב"ם לא אומר דבר מיוחד בקשר לתלמידי חכמים, אבל גם כאן אפשר להסביר הדבר. הגמרא לומדת, כמו שהזכרנו, שאם הקרא בא לפטור יחזקאל מעטיפת הראש, משמע שאר בני אדם חייבים בדין זה. וברור שמכוח גזירת הכתוב, כולם חייבים — תלמידי חכמים וגם שאר בני אדם. ולענין מנודה, אמרנו שהרמב"ם פוסק כאביי, ואין עטיפה אצל המנודה. ואין להקשות לענין כוס של ברכה, שגם שם הרמב"ם אינו מזכיר חיוב מיוחד לתלמידי חכמים, משום שכבר אמרנו שהרמב"ם פוסק כר' יוחנן דאין עטיפת הראש אחד מהדברים הנצרכים לכוס של ברכה.

מה ההסבר לשיטת הרמב"ם. כידוע, אינו דבר מוזר בהלכה שתלמידי חכמים יתחייבו במדריגה השונה משאר העם. ברמב"ם עצמו רואים שיטה זו בדיני קידוש וחילול ה'²³, ובדיני תשעה באב²⁴. כאן, שיטת הרמב"ם עולה יפה ביחס למה שכבר הסברנו. אמרנו שהמחייב של עטיפת הראש בהלכה הוא צורך מיוחד של הכנעה וכובד ראש. ולכן, החכמים, שהם הגדולים שבעם, חייבים לנהוג בהכנעה יתירה משאר העם. ויש להביא ראיה הדומה לסברה זו מהגמרא בברכות המחייבת כריעות נוספות לכהן גדול, וכן למלך, חוץ מאלו שמוטלות על כל אדם בתפילה: "אמר ר"ש בן פזי אמר ריב"ל משום בר קפרא הדיוט כמו שאמרנו (ששוחה באבות בתחילה ובסוף ובהודאה בתחילה ובסוף) כהן גדול בסוף כל ברכה וברכה והמלך תחילת כל ברכה וברכה וסוף כל ברכה וברכה. אמר ר' יצחק בר נחמני לדידי מפרשא לי מיניה דריב"ל הדיוט כמו שאמרנו כהן גדול תחילה וסוף [גירסת הגר"א] כל ברכה וברכה המלך כיון שכרע שוב אינו זוקף...". הרמב"ם פוסק כרבי יצחק בר נחמני בהבנת דברי ריב"ל²⁵. בטעם הדבר רש"י מסביר: "כל מה שהוא גדול ביותר צריך להכניע ולהשפיל עצמו"²⁶.

בסיכום

(א) המחייב של עטיפת הראש בדינים שונים הוא ענין אחד של הכנעה וכובד ראש. רק שעדיין צריך עיון בקשר לענין כוס של ברכה.

(ב) שיטת הרמב"ם היא שחיוב עטיפת הראש נמסר במיוחד לתלמידי חכמים, שמשום גדולתם, הם חייבים בהנהגה של הכנעה במידה יתירה משאר העם.

הערות

- 1) כדוגמה אחרת של חיוב עטיפת הראש בהלכה, לא הבאתי את הדוגמא הפשוטה ביותר העולה למחשבה — חיוב עטיפה לשם קיום מצות ציצית. והטעם הוא שהמקור אינו ברור כל כך. כתוב בתוספתא דמסכת ברכות, פרק בתרא: "וכשהוא מתעטף אומר להתעטף בציצית". אולם, העטיפה באה רק כצורך לברכה, כדאיתא בא"ח, סימן ח', סעיף א. וכן הבית יוסף מביא דברי הראשונים ש"ובימיהם היו רגילים בכסות המכסה הראש והגוף ולכך תיקנו לברך להתעטף בציצית. ולדין דכל כסות שלנו אינו רק לכסות הגוף, אין נראה כלל שתפטר מציצית, דעיטוף לא כתיב ולא רמיזא באורייתא". וכן אומר המגן אברהם בשם "רוב הפוסקים", דלעיקר המצוה אין צורך לעיטוף. ובב"י בטור סימן ח', מסביר: "שאפשר... שצריך שיכסה ראשו בציצית לקיים מצוה מן המובחר".
- 2) יש לחקור הטעם שמביא הרמב"ם את הדין הזה בהלכות ציצית, לבד מהלכות תפילה, דכנראה, זה דין בתפילה. ושמא יש לומר, דסובר שבעטיפה הזאת יש קיום לא רק לענין תפילה, אלא גם לענין ציצית. וכדמיון לזה, ההלכה ש"כל הקורא ק"ש בלא תפילין כאלו מעיד עדות שקר בעצמו", שהרמב"ם מביא לא בהלכות ק"ש אלא בהלכות תפילין, כאלו זה דין בקיום מצות תפילין, ולא ק"ש. (כן שמעתי ממורי ורבי רב יהודה פרנס שליט"א). וצ"ע.
- 3) יש פוסקים מהאחרונים הרואים את חיוב עטיפת הראש בקשר לברכת המזון בכלל, ולא רק במצב של כוס של ברכה. ולדוגמה, כן כותב המשנה ברורה בסימן קפ"ג סעיף קטן יא, וכן היחווה דעת בחלק ד תשובה א. אולם, לפי פשטות הגמרא, אין חיוב אלא בכוס של ברכה דווקא. וכן אומר הב"ח בפירוש, בטור סימן קפג.
- 4) הגדרים האלו של כיסוי ועטיפת הראש נמצאים בשו"ת אגרות משה אורח חיים א סימן א, וכן בשו"ת יחווה דעת חלק ד סימן א.
- 5) קידושין לא. וכן במקומות אחרים, כמו שבת קיח., וכן שבת קנו:.
- 6) שהעומד בתפילה נחשב כעומד לפני השכינה מוזכר פעמים הרבה בראשונים. וכדוגמה, אומר הרמב"ם בהלכות תפילה פרק ד הלכה טז: "כיצד הוא הכוונה... ויראה עצמו כאלו הוא עומד לפני השכינה".
- 7) שבת י.
- 8) הלכות יסודי התורה פרק ז הלכה ה.
- 9) שם, הלכה ד.
- 10) שיעורים לזכר אבא מורי ז"ל, חלק ב, עמוד קצד-קצה.

(11) אחר כך, מצאתי לשון זה בקשר לעטיפת הראש במפרשי הטור. בסימן ח, אומר הבית יוסף: "שכיסוי זה מכניע את לב האדם ומביאו לידי יראת שמים". וכן הדרישה אומר בסימן קפג ס"ק ז: "כיון שהוא מתעטף הוא מיסב בהכנעה ובכבוד ראש". (דברי הדרישה נביא בהערה 21 בקשר לעטיפה וכוס של ברכה).

ויש להעיר, שאין להסביר את הסיבה לעטיפה כצורך לכוונה. המילה "כוונה" אינה מדויקת, שאין מקור בש"ס המחייב עטיפת הראש בשעת קריאת שמע. וקשה לי הפסק של היחווה דעת בחלק ד, סימן א, שגם בשעת ק"ש יש להקפיד להתעטף. וכבר שמעתי הרבה פעמים מתלמידי מרן הרב סולוביציק שליט"א, שרבינו אינו מתעטף בשעת ק"ש — ומשום טעמים אחרים שאינם מעניינינו.

ומה שמובא בפוסקים שטוב להתעטף בכל משך התפילה, כודאי אינו מעיקר הדין, אלא מטעם הנהגה נכונה. ולפי דברינו, שהעטיפה מכניע האדם ומביאו לכבוד ראש, מסתברת הנהגה כזאת.

(12) ראש השנה כו.

(13) ברכות לא, המובא ברמב"ם, הלכות תפילה פרק ד הלכה יח.

(14) הלכות שבת, פרק ל הלכה ב.

(15) שבת י.

(16) פירוש המאירי למועד קטן טו.

(17) אורח חיים סימן קפג.

(18) סיכום של דעות הראשונים נמצא בדברי הטור, בסימן קפג.

(19) שם, בדברי הב"ח.

20 שם, בב"ח.

(21) אפשר למנות דינים מיוחדים לברכת המזון שגם יהיו מחייבים, כנראה, הכנעה וכבוד ראש באופן מיוחד: (1) "אין מסיחין על כוס של ברכה", (ברכות נא: 2) החומרא של השו"ע סימן קפג ס"ק ח, "שלענין לשאול בב"ה מפני היראה או מפני הכבוד יש מי שאומר שדינה כתפילה". ותראה המשנה ברורה שם המביא ההסבר של רע"א לטעם הדבר. (3) הדין שנפסק בברכות נ"א: שחייב אדם תמיד לברך בישיבה, המוסבר לפי תוספות ר' יהודה החסיד כחומרא "לפי שברכת המזון דאורייתא... (4) משום כבוד הברכה שהרי עשרה דברים נאמרו בו מה שלא מצינו בשאר ברכות". ובאמת, אומר הבאר היטב בפירושו לדין זה בש"ע סימן קפג ס"ק ט (באר היטב ס"ק יא), הנקבע בלשון המחבר כחיוב "לישב באימה", וש"ירא שמים יהא נזהר בשעת ב"ה להתעטף במלבוש העליון וגם להניח הכובע בראשו ולא יברך במצנפת הקטנה...". אולם, כל מה שהזכרנו אינו מספיק להסביר הענין, משום שכבר אמרנו בהערה 3 שדין העטיפה הוא בקשר לכוס של ברכה בפרט, לא סתם ב"ה, ואפילו בקשר לדברים של "כוס של ברכה", לא ראינו לשון של "הכנעה וכבוד ראש".

ודרך אגב, יש להעיר שבסימן קפג, בדברי הב"י, מובאת דעת הא"ח ש"מיסב מתעטף ומברך", ואע"פ שהגמרא אומרת שחייב לישב "בכולהו" (ברכות נ"א:). ואולם, אפשר לתת סברה לשיטה זו לפי מה שהסברנו. החסרון בהסיבה בשעת ברכת המזון היא שנחשבת לדרך גאוה — כך פירוש כל המפרשים (עיין הטור והמחבר בסימן קפג, וכן מפרשי הירושלמי בדף נו.). אבל כשאדם מתעטף, מעשה זה מכניע האדם ומביאו לכבוד ראש, ואין הגאוה שולטת בו. וכן מצאתי אחר כך בפירוש, בדברי הדרישה בס"ק ז: "ואפשר לומר דס"ל לא"ח דכיון דאינו אסור לברך בהסיבה אלא משום גאוה מש"ה כשמתעטף יכול לברך בהסיבה דכיון שהוא מתעטף הוא מיסב בהכנעה ובכבוד ראש וק"ל". ותראה הסוגיה שבירושלמי ברכות נו.

שהזכרנו, שגם שם, עטיפת הראש באה להתיר הברכה בהסיבה, אלא לפי צורך אחר, כמו שמסבירים המפרשים שם.

(22) עיין במ"א א"ח סימן ח ס"ק ג, שאומר שמשמע מהגמרא בקידושין ח., שמי שאינו ת"ח לא היה מכסה ראשו. ואפשר, שהיא הסיבה שבקהילת ברו"ר, נוהגים שרק הרב של הקהילה והאב בית דין מתעטפים בשעת התפילה (כן שמעתי מאלו שמתפללים שם).

(23) הלכות יסודי התורה פרק ה הלכה יא.

(24) הלכות תעניות פרק ה הלכה ט — יא. ועיין במאמר של חיים ג'קטר וראובן רוזנשטרק, "אופיו של ניהוגי תשעה באב לדעתו של הרמב"ם", בבית יצחק שנת תשמ"ז עמוד 372, להבנת הענין.

(25) הלכות תפילה פרק ה הלכה י.

(26) ברכות לד: ד"ה "כהן גדול בסוף כל ברכה".

(* הערות חשובות קיבלתי מהרב ישראל אינדיק שליט"א כשמסרתי את המאמר בעל פה לפני קהילתו בסינסינעטי. ובזכות תלמודו הגדול, הקב"ה יסיר ממנו כל מחלה וירפא לכל גופו, אמן.

